

ГРАМАТИКАЛИЗАЦИЯ И ПРАГМАТИКАЛИЗАЦИЯ

Йовка Тишева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

GRAMMATICALIZATION AND PRAGMATICALIZATION

Yovka Tisheva
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The main goal of this article is to present some features of grammaticalization, lexicalization and pragmaticalization as processes that determine the language dynamics. In order to illustrate the process of pragmaticalization, changes in use and function of full-fledged lexical elements, grammatical forms of such elements or syntactic constructions in Bulgarian will be discussed. Since the functional-semantic variants are related to a number of communicative and pragmatic factors, discourse features will be also presented (degree of formality and readiness of communication, topic/theme communication, social distance between speakers, etc.).

Key words: grammaticalization, lexicalization, pragmaticalization, pragmatic markers

Изучаването на езиковите явления може да бъде ориентирано към състоянието на системата или на отделни нейни елементи в конкретен момент от развитието на езика (синхронен подход), както и към проследяване на промените в определен – фиксиран или неограничен – период (диахронен подход). В диахронната лингвистика поредицата от езикови промени, при които лексикални средства в определен прагматичен или граматичен контекст се превръщат в изразители на граматични значения, се определя като граматикализация. През последните години в изследванията на редица езици се представят и синхронни аспекти на този процес. Терминът *граматикализация*, предложен от А. Мейе и прецизиран в изследванията на Й. Курилович, се прилага не само за означаване на процеса, при който лексикални елементи придобиват граматични функции, но и за представяне на различни

посоки или аспекти, с които са свързани промените, както и различните етапи, до които е достигнала граматикализацията на определени елементи. Диахроничният подход към граматикализацията се фокусира върху постепенната и до голяма степен еднопосочна промяна, на която са подложени определени лексикални елементи, ориентирана към превръщането им в определен период в граматични маркери. Синхронната гледна точка към граматикализацията е свързана с факта, че някои елементи са повече граматикализирани от други, което насочва към още една особеност на процеса – неговата градуалност, наличието на степени на граматикализация.

Основната задача на настоящата статия е да се представят някои особености на граматикализацията, лексикализацията и прагматикализацията¹ като процеси, определящи езиковата динамика. За да се илюстрира процесът на прагматикализация, ще бъдат коментирани промени в употребата и функцията на пълнозначни самостоятелни думи, на някои граматични форми и на синтактични конструкции в българския език. Тъй като функционално-семантичните варианти са обвързани с редица комуникативно-прагматични фактори, ще бъдат представени и особености на дискурса, в който се наблюдават промени в значението на лексеми или конструкции. Общата оценка на анализирания примери обаче ще бъде направена с оглед на промяната, регистрирана при сравнение с каноничните употреби на разглежданите думи и форми.

В първата част на статията, без претенции за изчерпателност, тъй като това не е сред основните цели на текста, ще бъдат направен кратък обзор на някои мнения за същността на разглежданите процеси и за отношенията между тях. След това ще бъдат представени конкретни примери за употребата на служебни (функционални, несамостоятелни) думи, на елементи от местоименната система, на императивни форми и на синтактични конструкции като изразители на прагматични значения. Това са значения, свързани с отношението на говорещия към съдържанието на изказването или към събеседника.

¹ В статията терминът *прагматикализация* се използва като съответствие на английския *pragmaticalization*. Предпочетен е вариантът *прагматикализация* вместо *прагматизация*, от една страна, за да се спази системността в терминологията, срв. с граматикализация, лексикализация. От друга страна, терминът *прагматизация* се използва в изследванията на българския език, но с по-различно значение, отнасящо се най-общо до обвързаността на езиковите единици с реалните условия, в които те се реализират (вж. напр. Димитрова 2009).

Интересът към промените в граматичната система на съвременния български език и интерпретирането им като прояви на *граматикализация* е ясно заявен в редица публикации през последните години. Тук ще отбележим само някои от тях, например проучванията за статута на *един* като изразител на неопределеност (вж. Зидарова 1998; 2018; Алексова 2019), за маркерите на темпорални и модални значения (вж. напр. Маровска 2003; Търпоманова 2017), за промените в системата на служебните думи (Стаменов 2020). В по-общ план обобщения и изводи за тенденциите в езиковата динамика и резултатите от граматикализацията на елементи в именната и глаголната система правят Ст. Буров (Буров 2015), В. Маровска (Маровска 2019), Р. Ницолова (Ницолова 2012), Ст. Димитрова (Димитрова 2016) и др. Независимо от конкретната област, в която се анализират прояви на граматикализация, авторите споделят мнението, че тя е процес, при който, от една страна – лексеми развиват граматични функции в рамките на определен период от време, или от друга – единици, които вече се употребяват с някаква граматична функция, доразвиват тази функция или развиват по-ярка, по-централна за тях граматична функция. Езиковата промяна е еднопосочна и следва модела, схематизиран от Т. Гивон с оглед на езиковите равнища, на които се реализира подложението на граматикализация елемент: „дискурс > синтаксис > морфология > морфофонемика > нула“ (Гивон 1979: 209).

Грамматикализацията обаче не е еднократен, а цикличен процес и предполага включването на нови елементи от равнището на дискурса в процеса и отпадане от активна употреба на някои от показателите на граматични значения. Р. Ницолова следва тази постановка при проследяването на промените в българския език, като етапите на процеса са представени не с оглед на езиковите равнища, а на степента на самостоятелност: свободна лексикална единица > функционална дума > клитика > афикс > нула.

Този модел се приближава повече до разбирането, че промените се свързват с преход на думата от класа на самостоятелните пълнозначни лексеми в този на служебните, последван от още по-силна десемантизация и превръщане в граматична морфема: „съдържателна единица > граматична дума > клитика > морфологичен афикс“ (Хопър, Трогот 1993: 7).

Промяната в значението и функциите предполага „езиковият материал, включен в процеса, да загуби своята автономност и да се включи в задължителните правила на граматичната система“ (Леман 2004: 155). За да се интегрира в граматиката, употребата на езиковия

знак трябва се характеризира с висока степен на задължителност и с парадигматичност (да влиза в граматични противопоставяния, да образува опозитивни двойки).

Освен чрез посочените преходи между езиковите равнища или между класовете думи етапите в процеса се обвързват и с различни типове контекст: „нетипичен контекст, в който новото значение, което би могло да се граматикализира, се проявява на равнището на имплицатурите на разговора (ситуационно и прагматично обусловено); критичен контекст, в който протича основната част от процеса (семантична и структурна непрозрачност и алтернативни интерпретации на значението); изолиращ контекст, в който протича реорганизация и диференциация на парадигмата, като новото граматично значение се отделя от останалите, по-лексикални значения на езиковата единица“ (Дивалд 2006: 4 – 5). Новата граматична функция не се появява едновременно и в еднаква степен при всички употреби на лингвистичния елемент, а се свързва със специфичен лингвистичен контекст и има различна степен на задължителност.

Анализите, на които се основават коментарите в статията, следват „класическото“ разбиране за механизмите в хода на граматикализацията и за отличителните характеристики, според които може да се оцени статутът на лексемата в хода на промяната (вж. напр. Хайне, Кутева 2002; Байби 2003):

- Десемантизация (избледняване на лексикалното значение)², която може да протича по различен начин. При многозначните думи може да се запази основното значение и да се загубят останалите или да се запази и граматикализира едно от значенията. Като цяло обаче се регистрира преход от конкретно към генерализирано абстрактно значение.
- Разширяване на контекста, в който се употребява лексемата; употреба в нов, нетипичен контекст с нарастваща честота, която да доведе до задължителност.
- Декатегоризация: загуба на морфологичните показатели за принадлежност към определен клас думи; ограничено или напълно липсващо формоизменение.
- Разрушаване на формата или фонетична редукция (изпадане на фонетични елементи от структурата на думата).

² Интересно е да се посочи, че в най-ранните проучвания на процеса върху материал от българския език за означаването на промените се използва именно терминът *десемантизация* (вж. напр. Чолакова 1978).

Употребите на самостояни и несамостояни думи като дискурсни маркери, които ще бъдат представени след теоретичния преглед, ще бъдат коментирани именно с оглед на тези четири особености.

За разлика от единното разбиране за същността на граматикализацията *лексикализацията* се представя различно в диахронните изследвания и получава противоречиви определения. Кр. Леман предлага този термин, за да означаи последния етап от процеса на граматикализация. По-често обаче лексикализацията се определя като процес, при който нова лексема се създава от синтактична конструкция (синтактично единство). Това се наблюдава например при заличаване на границите между предлог и пълнозначна дума в предложно словосъчетание и превръщането на синтактичната единица в лексикална (с последващо изписване не като словосъчетание, а като една дума). За лексикализация се говори в случаите, когато синтактична единица с висока степен на устойчивост/идиоматизация започва да функционира като една лексема (вж. по-подробно у Трогот 1994). Макар такова разбиране да отправя по-скоро към въпросите на словообразуването, има основания процесът да се коментира и във връзка с езиковата динамика: подобно на граматикализацията процесът е постепенен и протича във времето. Новата лексема не се образува директно от произволни елементи, между които има синтактична връзка, а в резултат на засилената употреба на готова конструкция. Докато при граматикализацията промените са от лексикална единица към граматичен маркер/афикс, при лексикализацията граматични (синтактични) единици стават лексикални.

Като прояви на лексикализация в българския език Ст. Буров определя случаите, в които настъпват промени в парадигмата на една лексема в резултат на „въздействие на граматичното значение върху лексикалното, при което лексикалното значение се променя [...] лексикализираната се форма престава да бъде член на противопоставяне от граматичен тип“ (Буров 1992: 25). Формите за сравнителна степен на някои наречия стават средства за лексикална номинация, развивайки значения, които са резултат от семантично разчленяване, напр.: *по-долу* в значение „с по-ниско качество“; *по-горе* със значение „по-добре“, *по-добре* със значение за предпочитане, *по-скоро* със значение „повече, в по-голяма степен“. Авторът определя тези употреби като контекстово зависими; контекстът провокира определено значение пред всички останали, с които единицата може да се употреби. И граматикализацията, и лексикализацията са свързани със семантични промени, но водят до различни резултати: „Функционалното взаи-

мопроникване на граматичната и лексикалната семантика, което се осъществява по определен компенсаторен механизъм, води до следните резултати: десемантизация и граматикализация на лексикалните единици, дефективност на морфологичните парадигми, лексикализация на морфологичните форми“ (Буров 1992: 26). В настоящия текст приемаме това разбиране за същността на процеса.

Езиковите промени едва ли може да се разглеждат като резултат от единичен процес, проявяващ се на всички равнища по един и същ начин, а по-скоро като повлияни от система от процеси, които не протичат изолирано, а си взаимодействат. Явления, при които не се реализират всички механизми и резултати, присъщи на граматикализацията, могат да получат обяснение с паралелното протичане на други диахронни процеси. Проучванията върху дискурсните маркери и модалните частици в различни езици показват, че елементите, които се включват в посочените групи, са променили своето значение и функция, но не са се превърнали в показатели на граматични (морфологични) значения. При представянето на такъв тип промени с размити параметри в рамките на генералния процес, означаван като граматикализация, се откроява и протичането на *прагматикализация*. В научната литература дефинирането на този процес рядко се прави самостоятелно, тъй като въпросът за статута му (паралелен на граматикализацията или включен в нея) все още е дискуссионен. Тъй като изясняването на тези отношения не е сред целите на настоящия текст, ще представим най-общо сравнение на двата процеса, в което да се очертаят спецификите на всеки от тях.

При прагматикализацията се наблюдават промени, които са характерни за граматикализацията, но не се достига нито до задължителност, с каквато се отличават граматичните маркери, нито до парадигматичност. Различна е и крайната точка, до която езиковият елемент достига след промяната. При граматикализацията се развиват нови показатели на граматични значения, а при прагматикализацията – нови маркери на прагматични значения. И двата процеса протичат във времето със сходни структурни, семантични и функционално-комуникативни характеристики. Единият обаче води „в граматика“, при което граматиката се определя [...] като парадигматични, задължителни структури, които като цяло показват някакъв тип релационно значение“ (Дивалд 2011: 366). Другият процес, „който се наблюдава в отворения клас на дискурсните частици и маркери, практически не се различава от „нормалната“ граматикализация [...] Единствената разлика е в резултатите, до които води диахронното развитие“ (Дивалд 2011: 376). Ако

обаче се приеме по-широко разбиране за дискурсните маркери като „принадлежащи към граматиката, а не извън нея“ (Бринтън, Трогот 2005: 139), включването на нови елементи в тази група думи може да се разглежда като граматикализация.

Елементите, които се определят като дискурсните (прагматичните) маркери или частици, не оформят самостоятелен клас думи. Те са разнородни, на първо място, по произход. В българския език от съюзите са се развили прагматичните частици *ама, ами*. С наречията се свързват *просто, така*. Въпросителната частица *нали* в определени контексти не маркира комуникативния статус, а отношението на говорещия към информацията. С глаголите се свързват маркерът за текстова връзка *значи*, както и въвеждащите изрази *виж, вижте, гледай, чакай*. Прагматични значения се изразяват и чрез конструкции: *в смисъл, разбираш ли*.

Дискурсните маркери, които са се развили от съюзи, частици, наречия, по произход са неизменяеми. При останалите се наблюдава или ограничаване във формоизменението, или липса на такова. Императивите на *видя, гледам, слушам, чакам*, употребени за въвеждане на реплика, може да са, в зависимост от комуникативната ситуация, и в мн.ч. Това се регистрира най-вече при употреба на въвеждащия глагол *видя* при общуване в официална среда, където би следвало да се спазват правилата за учтивост (употреба на учтива форма)³: *вижте / в случая на БДП това не е от вчера / ние си спомняме доста по-ярко младежки Бузлуджи / поне по моето скромно мнение; Ами вижте м: мога да кажа че / сигурността в транспорта а: в момента е гарантирана*.

В израза *в смисъл*, с който се маркира началото на уточнение във връзка с предходна реплика или предходна част от същата реплика, съществителното не се изменя по форма. Лексемата *нещо* може да се употреби като показател на отношението на говорещия към съдържанието на съобщението (омаловажаване на качества; смекчаване на категоричността):

Аз нещо се обърках; Нещо съм ги позабравил дробните; Нещо ми е студено; Те нещо напоследък спряха да ни канят;

А: приказвам си с тях едно хубаво / и по едно време гледам абе моя автобус нещо запали / и (смее се) ще тръгва.

С такова значение лексемата не се употребява в мн.ч. или членувана, нито към нея се добавят модификатори (квантификатори, наречия):

³ Примерите, включени в статията, са от базата данни VgSpeech, от корпуса на Кр. Алексова и от личен архив.

*Аз нещо се обърках – *Аз нещото се обърках; Аз неща се обърках; моя автобус нещо запали – *моя автобус малко/много нещо запали.*

В проучванията, свързани с дискурсните маркери, се дискутира въпросът дали те имат собствено лексикално значение, или могат да получат само функционална характеристика. За българския език може да се отбележи, че не при всички показатели на прагматични значения е настъпила пълна десемантизация. Маркери, които по произход са самостоятелни пълнозначни думи, например въвеждащите императиви *виж*, *гледай*, *чакай*, пазят следи от основното си значение:

T: (посочва към телевизора) виж го това животинче.

C: [гледай колко пише / ето/виж какво пише.]

В други случаи се наблюдава висока степен на десемантизация при същия въвеждащ израз:

R: виж какво / ние ако се напънем / това ще го купим / защото то ти е за обзавеждане на жилище / ама няма къде да го сложа.

T: ще са напънем. виж за корковите: плоскости съм съгласна.

Възможно е в един текст да се редуват употреби на императиви, чиято цел е само привличане на вниманието на събеседника (*виж*, *гледай*), с форма на глагол, запазил в голяма степен основното си лексикално значение (*чакай*):

B: не бе / мен мен принципите си ме кефят само че не ме кефи как са го измислили във вевецецето.

B: ма чакай сега вевецецето. виж сега езика на / езика е си плюс плюс

B: виж сега / такова –

B: това че те са го написали по гаден начин

B: примерно гледай сега –

B: гледам

Неслучайно дискурсните маркери се наричат още и дискурсни частици – те са сравнително къси лексеми, които подлежат на понататъшно фонологично съкращаване, напр. *ами – ми; значи – начи*. Съкращаване се наблюдава и в конструкцията *в смисъл*, която поради високата степен на идиоматизация и автоматизация на употребата като уточняващ маркер се редуцира до *смисъл*. Предлогът и името не са се „слели“ в една лексема (тип лексикализация, напр. *вкъщи*), но въпреки това и при самостоятелна употреба на съществителното се маркира същото прагматично значение.

Направените тук първоначални наблюдения върху системата на дискурсните маркери в българския език показват, че елементите, включени в нея, са преминали през промени, които се свързват с про-

цеса на граматикализация: морфологична декатегоризация; устойчивостта и повторемостта на употребите (без да се говори за задължителност); относителна фиксираност на контекста; функционална специализация (изразители на определен тип значения). Не се реализират при всички случаи обаче фонетични промени (редукция или разрушаване на фонетичната форма); ограничения във формоизменението при думите, които по произход са от изменяеми части на речта; фиксирана синтактична позиция и намаляване на обсега на действие. Не се наблюдават прояви на лексикализация освен при въвеждащите императивни форми на посочените глаголи. Вероятно елементите, оформящи групата на дискурсните маркери, са преминали през семантични и функционални промени, свързани със субективизацията и интересубективизацията – процеси, които са по-широки от граматикализацията и които не е задължително да доведат до същите резултати, но винаги са ориентирани към специализация на средства и механизми за изразяване на отношението на говорещия.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексова 2019:** Алексова, Кр. За процеса на граматикализация на *един* в полето на неопределеността. [Aleksova, Kr. Za protsesa na gramatikalizatsiya na *edin* v poletoto na neopredelenostta.] // *Известия на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“*, БАН, книга XXXII, София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2019, 160 – 200.
- Байби 2003:** Bybee, J. Mechanisms of change in grammaticization: the role of frequency. // *The Handbook of Historical Linguistics*. Oxford: Blackwell, 2003, 711 – 733.
- Бринтън, Трогот 2005:** *Lexicalization and language change*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Буров 1992:** Буров, Ст. Функционално взаимодействие между граматичната и лексикалната семантика в съвременния български език. [Burov, St. Funktsionalno vzaimodeystvie mezhdu gramatichnata i leksikalnata semantika v savremenniya balgarski ezik.] // *Проглас*, 1992, № 1, 21 – 26.
- Буров 2015:** Буров, Ст. Тенденции и промени в съвременната българска граматика. [Burov, St. Tendentsii i promeni v savremennata balgarska gramatika.] // *Български език*, 2015, № 3, 7 – 24.
- Гивон 1979:** Givón, T. *On Understanding Grammar*. New York: Academic Press, 1979.

- Димитрова 2009:** Димитрова, Ст. *Лингвистична прагматика*. [Dimitrova, St. *Lingvisticzna pragmatika*.] София: Велес, 2009.
- Димитрова 2016:** Димитрова, Ст. К вопросу о сопоставительном изучении морфологических категорий русского и болгарского языков. [Dimitrova, St. *K voprosu o sopostavitel'nom izuchenii morfologicheskikh kategoriy russkogo i bolgarskogo yazykov*.] // *За словото – нови търсения и подходи. Юбилеен сборник в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Емилия Пернишка*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2016, 255 – 271.
- Дивалд 2006:** Diewald, G. Context types in grammaticalization as constructions. // *Constructions* SV1. 2006, №9, 1 – 29. <www.constructions-online.de> (27.10.2020)
- Дивалд 2011:** Diewald, G. Pragmaticalization (defined) as grammaticalization of discourse functions. *Linguistics*, 2011, № 49(2), 365 – 390.
- Зидарова 1998:** Зидарова, В. За статута на лексемата *един* в българската лингвистична литература. [Zidarova, V. *Za statuta na leksemata edin v balgarskata lingvisticzna literatura*.] // *Сборник „Славистика“*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 1998, 113 – 120.
- Зидарова 2018:** Зидарова, В. *Семантика и прагматика на детерминацията в българския език*. [Zidarova, V. *Semantika i pragmatika na determinatsiyata v balgarskiya ezik*.] Автореферат на дисертационен труд за присъждане на научната степен „доктор на филологическите науки“. Пловдив, 2018. <<http://procedures.uni-plovdiv.bg/docs/procedure/1393/2455840881337648275.pdf>> (27.10.2020)
- Леман 2004:** Lehmann, Ch. Theory and method in grammaticalization. // *Zeitschrift für germanistische Linguistik*, Vol. 32: Issue 2, 152 – 187.
- Маровска 2003:** Маровска, В. Темпорална и пространствена квантификация и тяхното граматикализиране (развоят на категорията време в славянските езици). [Marovska, V. *Temporalna i prostranstvena kvantifikatsiya i tyahnoto gramatikalizirane (razvoyat na kategoriyata vreme v slavyanskite ezitsi)*.] // *Славянска филология*. Т. 23. Доклади и статии за XIII международен конгрес на славистите. София: Кирило-Методиевски научен център; Институт за литература, 2003, 104 – 111.
- Маровска 2019:** Маровска, В. Граматично значение и видове граматикализация. [Marovska, V. *Gramatichno znachenie i vidove gramatikalizatsiya*.] // *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, БАН, книга XXXII, София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2019, 200 – 216.

- Ницолова 2012:** Ницолова, Р. За формалните промени при граматикализацията. [Nitsolova, R. Za formalnite promeni pri gramatikalizatsiyata.] // *Езикът на времето*. Сборник с доклади по случай 70-годишния юбилей на проф. д.ф.н. Иван Куцаров. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012, 50 – 58.
- Стаменов 2020:** Стаменов, М. Лексикалнограматична омонимия и граматикализация при неизменяемите думи в българския език – насоки и резултати. [Stamenov, M. Leksikalnogramatichna omonimiya i gramatikalizatsiya pri neizmenyaemite dumii v balgarskiya ezik – nasoki i rezultati.] // *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*. Т. I. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2020, 24 – 34.
- Трогот 1994:** Traugott, E. C. Grammaticalization and Lexicalization. // *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Vol. 3, New York, Pergamon Press, 1994, 1481 – 1486.
- Търпоманова 2017:** Търпоманова, Е. Лексикални, граматични и синтактични средства за изразяване на предположение в българския език. [Tarpomanova, E. Leksikalni, gramatichni i sintaktichni sredstva za izrazuavane na predpolozhenie v balgarskiya ezik.] // *Надмощие и приспособяване*. Т. II. Езиковедски четения. София: Факултет по славянски филологии, СУ „Св. Климент Охридски“, 2017, 52 – 59.
- Хайне, Кутева 2002:** Heine, B., Kuteva, T. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Хопър, Трогот 1993:** Hopper, P. J., Traugott, E. C. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Чолакова 1978:** Чолакова, Кр. За граматикализацията на някои лексеми и лексеми-форми. [Cholakova, Kr. Za gramatikalizatsiyata na nyakoi leksemi i leksemi-formi.] // *Славистичен сборник*, София: Издателство на БАН, 1978, 137 – 143.